

Προλεγόμενα

Πολύ πρόσφατα δημοσιεύθηκαν στην ελληνική γλώσσα τρία δοκίμια του Herbert Marcuse (1898-1979) υπό τον γενικό τίτλο *Περί διαλεκτικής*. Πρόκειται για τα δοκίμια «Περί της ιστορίας της διαλεκτικής», «Περί της έννοιας της άρνησης στη διαλεκτική» και «Αναγκαιότητα και ελευθερία. Για έναν επαναπροσδιορισμό»,¹ τα οποία έλκουν την καταγωγή τους από την πιο μεστή περίοδο της θεωρητικής ανάπτυξης του Marcuse, την περίοδο της λεγόμενης «ιδέας μιας νέας ανθρωπολογίας».² Στο επίμετρο της έκδοσης «Ουτοπική κριτική και προσδιορισμένη άρνηση στο έργο του Marcuse»³ επιχειρήθηκε να τοποθετηθούν τα παραπάνω δοκίμια περί διαλεκτικής στο πλαίσιο του συνολικού έργου του Marcuse

1. Πρβλ. Herbert Marcuse, *Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια*, επιμ.-μτφρ.-επίμετρο Κωνσταντίνος Ράντης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013. Στο εξής το έργο θα αναφέρεται με τη συντομογραφία Μ και τον αριθμό της αντίστοιχης σελίδας.

2. Πρβλ. Jürgen Habermas, «Psychische Thermidor und die Wiedergeburt einer rebellischen Subjektivität», στο Jürgen Habermas, *Philosophisch-politische Profile*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987 (σ. 319-335), σ. 325. Πρβλ. Gunzelin Schmid Noerr, «Die Permanenz der Utopie – Herbert Marcuse», *Zeitschrift für kritische Theorie*, τχ. 4/1997, ελλ. μτφρ. Όλγα Σταθάτου, «Herbert Marcuse: Η ανθεκτικότητα της ουτοπίας», στο Γ. Ι. Μανιάτης / Γ. Σαγκριώτης / Α. Α. Χρύσης (επιμ.), *Marcuse, Κριτική, Ουτοπία, Απελευθέρωση*, Αθήνα: Στάχυ, 1999 (σ. 97-124), σ. 100 κ.ε.

3. Πρβλ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Ουτοπική κριτική και προσδιορισμένη άρνηση στο έργο του Marcuse», στο Herbert Marcuse, *Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια* (σ. 71-93).

και, επιπλέον, να δοθεί λόγος για το εάν και κατά πόσον αυτά εξακολουθούν να είναι σημαντικά τόσο για την κανονιστική-κριτική θεωρία του ίδιου του Marcuse όσο και για τη σύγχρονη φιλοσοφική κριτική.

Ωστόσο, όσο σημαντική και αν είναι η, έστω και με καθυστέρηση κάποιων δεκαετιών, μετάφραση αυτών των δοκιμίων του Marcuse στην ελληνική γλώσσα, αυτή από μόνη της δεν αρκεί ως σκευή για ν' ανταποκριθεί κανείς με αξιώσεις στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξης της φιλοσοφικής έρευνας. Η θεωρία του Marcuse αποτελεί πλέον μέρος της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, τα έργα του ανήκουν στην κλασική γραμματεία της Σύγχρονης Φιλοσοφίας, είναι αντικείμενο πραγμάτευσης σε προπτυχιακά και μεταπτυχιακά σεμινάρια, αποτελούν συχνά το θεμέλιο εκπόνησης διατριβών στο πλαίσιο της ευρύτερης φιλοσοφικής κριτικής καθώς και αναζήτησης λύσεων στα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα. Έτσι, για να μην παραμείνει η θεωρία του Marcuse κενό γράμμα, για να καταστεί πιο εύκολη η πρόσληψή της από τους αποδέκτες της, η οποία, σημειωτέον, δεν απευθύνεται αποκλειστικά στους ακαδημαϊκούς κύκλους αλλά στην ευρύτερη κοινωνία, για ν' αξιολογηθεί κατάλληλα και ν' αποτελέσει βάση για περαιτέρω επεξεργασία, είναι ανάγκη αυτή ν' αναπτυχθεί συστηματικά και μεθοδικά, όπως το έκαναν οι Γερμανοί ακαδημαϊκοί δάσκαλοι του Διαφωτισμού από τον 17ο αιώνα και εντεύθεν⁴ και εξακολουθεί να γίνεται στις μέρες μας σε αντίστοιχες εκδόσεις της Εσπερίας. Είθισται τα πρωτότυπα κλασικά φιλοσοφικά κείμενα, ή οι μεταφράσεις τους, να συνοδεύονται από ξεχωριστό τόμο με διεξοδικά σχόλια, τον *apparatus criticus*. Οι εκδόσεις αυτές έχουν το πλεονέκτημα ότι αφενός δεν επιβαρύνουν το πρωταρχικό κείμενο με πολυσέλιδες εισαγωγές ή

4. Πρβλ. Werner Schneiders, *Das Zeitalter der Aufklärung*, 3η έκδ., München: Beck, 2005, σ. 90.

υπερβολικές σημειώσεις του μεταφραστή –οι οποίες τις περισσότερες φορές αναστέλλουν την προσδοκώμενη απόλαυση– και επιτρέπουν στον αναγνώστη να το απολαύσει χωρίς παρεμβολές και διακοπές, που του προξενούν δυσφορία. Αφετέρου του παρέχουν τη δυνατότητα να επιλέξει ο ίδιος για το εάν και κατά πόσον θα προστρέξει σε εξωτερική βοήθεια, όταν μελετά το πρωταρχικό κείμενο. Εμφορούμενη από αυτό το πνεύμα, η *Εισαγωγή στη διαλεκτική: Από τον Πλάτωνα ως τον Marcuse* έρχεται να εμπλουτίσει εκ των υστέρων τη μετάφραση των τριών δοκιμίων του Marcuse *Περί διαλεκτικής* και να διανύσει κατά το δυνατόν το πρόταγμα της διαλεκτικής. Αδράχνοντας τις κατευθυντήριες αρχές των δοκιμίων του Marcuse, γίνεται η δοκιμή στο πλαίσιο της Ιστορίας της Φιλοσοφίας ν' αναπτυχθούν διεξοδικά συγκεκριμένα σκοτεινά χωρία –ορθά χαρακτηρίστηκε το έργο *Περί διαλεκτικής. Τρία δοκίμια* ως «βιβλίο σύντομο, αλλά πυκνό και, ανά διαστήματα, δυσνόητο»⁵, να χυθεί άπλετο φως στον τρόπο με τον οποίο εργάζεται ο στοχαστής, να γίνει παράθεση της πρόσφατης, σχετικής με τα δοκίμια, δευτερογενούς βιβλιογραφίας, ώστε ν' αποκτήσει ο αναγνώστης αφενός στέρεες βάσεις της διαλεκτικής εν γένει και αφετέρου του μοντέλου της αρνητικής διαλεκτικής στον ίδιο τον Marcuse. Εντέλει, ν' αναδειχθεί αν και κατά πόσον μπορεί κανείς ν' αναστοχασθεί βάσει αυτών των δοκιμίων τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα και, ειδικά, το πρόβλημα της μετάβασης από την αναγκαιότητα στην ελευθερία. Το τελευταίο αίτημα μας οδηγεί αναγκαστικά πέραν του Marcuse. Αυτή η υπέρβαση συμπεριλαμβάνει τόσο τις προγενέστερες του Marcuse δοκιμές ανάπτυξης της διαλεκτικής όσο και τις μεταγενέστερες προοπτικές της. Με επίκεντρο την ολοκληρωμένη θεωρησιακή διαλεκτική στην *Επιστήμη της λογι-*

5. Πρβλ. Γιώργος Μαραγκός, «Η κατά Αντόρνο διαλεκτική», στο <http://www.oanagnostis.gr/η-κατά-αντόρνο-διαλεκτική> (08/04/2013).

κής [1812-1816] του Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), εξετάζονται οι προγενέστερες αυτής μορφές της διαλεκτικής όπως απαντούν στον Ζήνωνα τον Ελεάτη (490-430 π.Χ.), στον Πλάτωνα (427-347 π.Χ.), στον Πρόκλο (412-485) και στον Immanuel Kant (1724-1804), αλλά και οι μεταγενέστερες αυτής μορφές διαλεκτικής όπως απαντούν στον Karl Heinrich Marx (1818-1883), στον Louis Althusser (1918-1990) και, εντέλει, στον ίδιο τον Marcuse. Υπό αυτήν την έννοια, το παρόν έργο αποτελεί μια *Εισαγωγή στη διαλεκτική*, ωστόσο χωρίς να εξετάζονται όλα τα φιλοσοφικοϊστορικά μοντέλα της διαλεκτικής.

Ο απότερος σκοπός της *Εισαγωγής στη διαλεκτική: Από τον Πλάτωνα ως τον Marcuse* είναι ρηξικέλευθος. Επιζητείται η άσκηση της κριτικής δύναμης (Urteilstkraft) του αναγνώστη,⁶ ο δικός του διάλογος με το πρωταρχικό κείμενο, ώστε να προκύψουν τα δικά του κριτικά σχόλια, ν' αναδυθεί ο αυτοστοχασμός που «αίρει την εξάρτηση του υποκειμένου από τις υποστασιοποιημένες εξουσίες. Ο αυτοστοχασμός προσδιορίζεται από το γνωστικό ενδιαφέρον της χειραφέτησης».⁷ Βέβαια, ο αυτοστοχασμός αυτός προϋποθέτει την αποδοχή μιας δημοκρατικής αυθεντίας και όχι την απόρριψη κάθε είδους αυθεντίας, όπως συμβαίνει τις τελευταίες δεκαετίες στον τόπο μας εξαιτίας της ανυπέβλητης και ακραίας κοινωνικής αδικίας και ανελευθερίας. Όπως έδειξε ο Christian Thomasius (1655-

6. Για τον Immanuel Kant είναι ξεκάθαρο ότι η κριτική δύναμη δεν διδάσκειται, αφού ταυτίζεται με το φυσικό τάλαντο του ανθρώπου, αλλά ασκείται. Πρβλ. Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Raymund Schmidt (επιμ.), 3η έκδ., Hamburg: Meiner, 1990, ελλ. μτφρ. Α. Γιανναράς, *Κριτική του καθαρού Λόγου*, τόμ. 2, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1979 (Α 133 / Β 172), σ. 152.

7. Jürgen Habermas, «Erkenntnis und Interesse», στο Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969, ελλ. μτφρ. Α. Οικονόμου, «Γνώση και διαφέρον», στο Jürgen Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 1990 (σ. 21-41), σ. 32 (τροπ. μτφρ. Κ. Ρ.).

1728), στον πρώιμο γερμανικό Διαφωτισμό, το πρόβλημα δεν είναι η αυθεντία καθ' εαυτήν αλλά η «προκατάληψη της αυθεντίας» (*praejudicium autoritatis*), η κριτική της αυθεντίας δεν απευθύνεται στην αυθεντία εν γένει αλλά στην ευκολόπιστη αναγνώριση της αυθεντίας.⁸ Η «προκατάληψη της αυθεντίας» οφείλεται, κατά τον Thomasius, σε μια «παράλογη αγάπη» προς άλλους ανθρώπους και ισχυροποιείται από έναν φόβο που μας έχει εντυπωθεί, μήπως και μας συμβεί κάτι κακό».⁹ Η ερμηνεία του Thomasius περί της «προκατάληψης της αυθεντίας» προοιωνίζεται τις ψυχαναλυτικές ερμηνείες του 20ού αιώνα, που περιγράφουν κατά τον ίδιο τρόπο τη σχέση του υποκειμένου με τον φορέα της αυθεντίας: «Προεξάρχον γνώρισμα φαίνεται να είναι πότε ο φόβος, πότε ο θαυμασμός, πότε η αγάπη και πότε το εγωιστικό συμφέρον. Πηγή της σχέσης αυθεντίας είναι άλλοτε η εξουσία και οι κίνδυνοι που περικλείει αυτή η σχέση και άλλοτε η υποδειγματική επίδοση του φορέα της αυθεντίας: στη μια περίπτωση συμμετέχουν μόνον τα συναισθήματα, στην άλλη η λογική σκέψη».¹⁰ Συγκεκριμένα, στην πρώτη μεγάλη κοινωνικοψυχολογική εμπειρική έρευνα του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας (*Institut für Sozialforschung*) της Φρα-

8. Πρβλ. Werner Schneiders, «Autorität», στο Werner Schneiders (επιμ.), *Lexikon der Aufklärung: Deutschland und Europa*, München: Beck, 2001 (σ. 53-55), σ. 54.

9. Ευθύμης Γ. Παπαδημητρίου, *Η γνωσιολογία του Christian Thomasius (1655-1728). Μελέτη των πηγών της φιλοσοφίας του γερμανικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Gutenberg, 1983, σ. 170.

10. Erich Fromm, «Sozialpsychologischer Teil», στο Max Horkheimer / Erich Fromm / Herbert Marcuse κ.ά., *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, 2η έκδ., Lüneburg: zu Klampen, 1987, ελλ. μτφρ. Λ. Αναγνώστου, «Μελέτη από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας», στο Max Horkheimer / Erich Fromm / Herbert Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια. Θεωρητικά σχεδιάσματα*, Αθήνα: Νήσος, 1996 (σ. 121-198), σ. 124.

γκφούρτης με θέμα *Αυθεντία και οικογένεια*, ο ψυχολόγος Erich Fromm (1900-1980) προσεγγίζοντας κριτικά τη φροϋδική ανάλυση της διαδικασίας ταύτισης και του σχηματισμού του Υπερ-Εγώ καταλήγει στο ότι η κατάκτηση της αυτονομίας έναντι της αυθεντίας προϋποθέτει αρχικά ένα εγνωσμένο είδος ετερονομίας έναντι μιας δημοκρατικής αυθεντίας· μέσω της διαρκούς άμιλλας μ' αυτήν θα κατακτηθεί η αυτονομία. Διότι «η δημοκρατική αυθεντία είναι διαφορετική. Το χάσμα ανάμεσα στο αντικείμενο της αυθεντίας και τον φορέα της δεν φαίνεται αγεφύρωτο. Το έργο που έχουν επιτελέσει οι φορείς της αυθεντίας θα μπορούσε κατά βάση να επιτευχθεί από οποιονδήποτε. Με τη δημοκρατική αυθεντία μπορεί κανείς να ταυτιστεί και δεν είναι ανάγκη ν' αρκείται στην απλή συμμετοχή. Η ψυχολογική λειτουργία της αυθεντίας είναι τότε κυρίως ο ρόλος του προτύπου για τους κατώτερους, οι οποίοι θαυμάζοντας και λατρεύοντας την αυθεντία αισθάνονται την παρότρυνση να της μοιάσουν ή και να τη φθάσουν».¹¹

Η *Εισαγωγή στη διαλεκτική: Από τον Πλάτωνα ως τον Marcuse* δεν είναι μια γενική εισαγωγή στη διαλεκτική ως ξεχωριστή μέθοδο από την πραγματοποιημένη θεωρία,¹² αλλά παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς την έκθεση (*Darstellung*) και τη δομή των τριών δοκιμίων του Marcuse στο έργο *Περί διαλεκτικής* και στοχεύει να εισαγάγει τον αναγνώστη σε μορφές ή μοντέλα της νεότερης και σύγχρονης διαλεκτικής. Αυτή παρ' όλα τα σημαντικά ερείσματά της στην αρχαία διαλεκτική –στη διαλεκτική του Ζήνωνα, κατεξοχήν στη διαλεκτική του Πλάτωνα, εντέλει στη διαλεκτική του Πρόκλου–

11. Πρβλ. ό.π., σ. 190 κ.ε.

12. Για την αδυνατότητα μιας τέτοιας γενικής εισαγωγής ως ξεχωριστής μεθόδου από το περιεχόμενό της, πρβλ. Κωνσταντίνος Ράντης, «Hegel, Marx, Adorno. Δοκιμές μιας εισαγωγής στο διαλεκτικό σκέπτεσθαι», *Αξιολογικά*, τχ. 15/2006 (σ. 221-239), σ. 222 κ.ε.

διακρίνεται σαφώς από αυτήν, έστω και αν στην Ελλάδα μας κολλακεύει αφάνταστα να την υπερτιμούμε, επειδή είμαστε δήθεν οι αποκλειστικοί κληρονόμοι του αρχαιοελληνικού πνεύματος, από το οποίο γεννήθηκε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και όλα τα συναφή στερεότυπα της ισχυρής ελληνοκεντρικής νεοελληνικής διανόησης,¹³ και να παραβλέπουμε τις καθοριστικές διαφορές της αρχαίας διαλεκτικής από τη νεότερη διαλεκτική. Η διαλεκτική, όπως κατανοείται από την εποχή του Hegel και εντεύθεν, είναι προϊόν της νεότερης εποχής, στην αρχαία φιλοσοφία απουσιάζει η αυτοαναφορική υποκειμενικότητα, την οποία έφερε στο προσκήνιο της φιλοσοφίας ο Hegel με τη Μεταφυσική του.¹⁴ Η νεότερη διαλεκτική έχει στο επίκεντρό της προπάντων την καντιανή θεωρία των διαλεκτικών αντινομιών, στις οποίες εμπλέκεται ο ανθρώπινος νους στην προσπάθειά του να συλλάβει το απόλυτο.¹⁵ Γι' αυτό, όπως στα δοκίμια του Marcuse *Περί διαλεκτικής*, έτσι και εδώ προτάσσεται η ιστορία της διαλεκτικής, η οποία έχει ως αφετηρία της την πλατωνική διαλεκτική, αλλά με την καντιανή διαλεκτική αρχίζει η νεότερη διαλεκτική. Κοινό χαρακτηριστικό της πλατωνικής και της καντιανής διαλεκτικής από τη σκοπιά της εγελιανής θεωρησιακής διαλεκτικής είναι ότι αποτελούν μορφές μιας αρνητικής διαλεκτικής, που αποκλείουν την αντίφαση.¹⁶ Αντιθέτως, στην εγελιανή διαλεκτική

13. Πρβλ.: «Η μείζων αυταπάτη της νεοελληνικής αυτοσυνείδησης είναι εκείνο το οποίο η ίδια (με ελάχιστη μετριοφροσύνη) ονομάζει *ελληνοκεντρισμό*». Κώστας Αξελός, *Η μοίρα της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα: Νεφέλη, 2010, σ. 21.

14. Πρβλ. Vesa Oittinen, «Dialektik und die Moderne – Von Spinoza zu Marx», *Das Argument*, τχ. 1/2008 (σ. 49-62), σ. 49, σημ. 2.

15. Πρβλ. Andreas Arndt, «Dialektik», στο Paul Cobben / Paul Cruybergs / Peter Jonkers / Lu De Vos (επιμ.), *Hegel-Lexikon*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006 (σ. 181-184), σ. 182.

16. Για την αποφυγή της αντίφασης στον Πλάτωνα, πρβλ. Klaus Düsing, «Formen der Dialektik bei Plato und Hegel», στο Manfred Riedel (επιμ.), *Hegel*

η αντίφαση γίνεται κεντρική,¹⁷ συστηματοποιείται η νεότερη διαλεκτική κατά απαράμιλλο τρόπο και στη θεωρησιακή διαλεκτική αναδεικνύεται τόσο η διαφορά μεταξύ της αφηρημένης άρνησης (abstrakte Negation) και της προσδιορισμένης άρνησης (bestimmte Negation) όσο και η διαφορά της απλής άρνησης (Negation) και της αρνητικότητας (Negativität), με κατάληξη το κατεξοχήν θέμα της νεότερης διαλεκτικής: την πραγμάτευση της τρίτης καντιανής αντινομίας, ήτοι της αντινομίας αναγκαιότητας και ελευθερίας.

Ειδικότερα, στην παράγραφο (§) 83 της *Κριτικής της κριτικής δύναμης*¹⁸ του Kant το ζήτημα είναι «η μετάβαση από την αναγκαιότητα στην ελευθερία μέσα στην κουλτούρα. [...] Στην αντιπαράθεση του μηχανισμού και της τελεολογίας όμως συνίσταται, σύμφωνα με την ανάπτυξη του δευτέρου μέρους της *Κριτικής της κριτικής δύναμης*, η διαλεκτική. Στον Kant πρόκειται για τη διαλεκτική μέθοδο της οποίας αντικείμενο έρευνας είναι η δυνατότητα πραγματοποίησης των σκοπών (της ελευθερίας) του ανθρώπου».¹⁹ Η αντινομία αυτή από τον Marx και εντεύθεν λαμβάνει τη μορφή της μετάβασης από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας. Η μαρξική έννοια του βασιλείου της ελευθερίας

und die antike Dialektik, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1990 (σ. 169-191), σ. 190 κ.ε. Για τον αποκλεισμό των αντιφάσεων στον Kant, πρβλ. Matthias Lutz-Bachmann, *Geschichte und Subjekt. Zum Begriff der Geschichtsphilosophie bei Immanuel Kant und Karl Marx*, Freiburg / München: Alber, 1988, σ. 17.

17. Πρβλ. Andreas Arndt, «Hegels Begriff der Dialektik im Blick auf Kant», *Hegel-Studien*, τχ. 38/2003 (σ. 105-120), σ. 116.

18. Πρβλ. Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, Karl Vorländer (επιμ.), 7η έκδ., Hamburg: Meiner, 1990, ελλ. μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2002 (B 388), σ. 388 κ.ε.

19. Kosmas Psychopedis, «Das politische Element in der Darstellung dialektischer Kategorien», στο Joachim Bruhn / Manfred Dahmann / Klemens Nachtmann (επιμ.), *Kritik der Politik. Johannes Agnoli zum 75. Geburtstag*, Freiburg: Ça-ira-Verl., 2000 (σ. 259-278), σ. 259.

επανήλθε στο προσκήνιο της σύγχρονης φιλοσοφικής κριτικής της «Σχολής της Φραγκφούρτης», στην οποία εντάσσεται ο Marcuse, η οποία τον απασχόλησε σ' όλη του τη ζωή και την προεικόνισε μέσω της σύγκλισης εργασίας και παιχνιδιού. Η παρέκβαση στη διαλεκτική του Althusser δίνει τη δυνατότητα να διακριθούν με σαφήνεια η μαρξιστική διαλεκτική από τη μαρξική διαλεκτική. Η έννοια του βασιλείου της ελευθερίας εξακολουθεί ν' απασχολεί την κριτική θεωρία²⁰ της εποχής μας και να εμπνέει τις πνευματικές αναζητήσεις μας, ειδικά, σ' αυτές τις δύσκολες στιγμές που βιώνουμε στη χώρα μας, χωρίς να λησμονούμε ότι το πέταγμα της γλαύκας της Αθηνάς, η ανάδυση της θεωρίας, αρχίζει με τη δύση του ηλίου, αφότου δηλαδή η διαδικασία σχηματισμού της πραγματικότητας έχει ολοκληρωθεί.²¹

Κλείνοντας αυτό το σύντομο προλόγιο θα ήθελα να επισημάνω ότι τόσο τα πρωτότυπα δοκίμια του Marcuse *Περί διαλεκτικής* όσο και η *Εισαγωγή στη διαλεκτική: Από τον Πλάτονα ως τον Marcuse* βασίζονται σε κείμενα, τα οποία παρέμειναν ως επί το πλείστον αμετάφραστα στην ελληνική γλώσσα. Γι' αυτό κρίθηκε απαραίτητη μια εκτενέστερη παράθεση των σχετικών αποσπασμάτων. Όσα από αυτά τα αποσπάσματα κυκλοφορούν σε δόκιμη μετάφραση, αφενός εκσυγχρονίστηκε η ορθογραφία τους και αφετέρου, όπου θεωρήθηκε αναγκαίο, τροποποιήθηκε ελαφρώς η απόδοσή τους – πάντοτε με τη σχετική επισημάνση – με γνώμονα την ανταπόκρισή τους στο γενικότερο πνεύμα του Marcuse και της Σχολής της Φραγκφούρτης. Τα εκτενή αποσπάσματα από την *Επι-*

20. Στο εξής *κριτική θεωρία* με πεζά θα αναφέρεται στην εν γένει κριτική θεωρία και *Κριτική Θεωρία* με κεφαλαία στη θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης.

21. Πρβλ. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Johannes Hoffmeister (επιμ.), 5η έκδ., Hamburg: Meiner, 1995, σ. 17.

στήμη της λογικής και τις Παραδόσεις περί της ιστορίας της φιλοσοφίας του Hegel τα απέδωσα ο ίδιος.

Περαιτέρω θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι η μελέτη μου εμπνέεται πρωτίστως από τις αναζητήσεις των μαθητών μου στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην κρίσιμη κοινωνικοϊστορική περίοδο που διανύουμε, αλλά και των μαθητών μου στο Institut für Philosophie του Goethe Universität της Φραγκφούρτης, που παρακολούθησαν τα μαθήματά μου στο εαρινό εξάμηνο του 2015. Χωρίς την ορμή της νεότητάς τους και τη φλόγα της ψυχής τους θα παρέμενε και η δική μου αναζήτηση χωρίς έρεισμα και προσανατολισμό. Επιπλέον, θα ήθελα να ενθυμίσω την υποστήριξη και ενθάρρυνση των συναδέλφων μου στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπου μετά από πολλές περιπέτειες βρήκα το καταφύγιό μου και απέκτησα μια εστία, αλλά και των συναδέλφων μου στο Institut für Philosophie του Goethe Universität της Φραγκφούρτης. Ιδιαίτερα θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον συνάδελφο μου κ. Prof. Dr. Dr. Matthias Lutz-Bachmann για τη φιλοξενία, τη συμπαράσταση και τη συνεργασία, που έλαβαν χώρα στη διάρκεια του εαρινού εξαμήνου 2015, όπως επίσης και στον μπαρμπα-Γιόργκο, κατά κόσμον κ. Georg Linke, με τον οποίο είχα ακόμη μια φορά την ευκαιρία να συζητήσω και ν' αναλύσω διεξοδικά μεγάλα τμήματα του έργου. Ας θεωρηθεί, λοιπόν, αυτό το μικρό έργο ως το αντίδωρό μου.

*Institut für Philosophie
Goethe Universität
Frankfurt am Main, Ιούλιος 2015
Κωνσταντίνος Πάντης*